

מחקר לשון

האם תרגום אפשרי?

גלעד צוקרמן

A Senegalese poet said 'In the end we will conserve only what we love. We love only what we understand, and we will understand only what we are taught'. We must learn about other cultures in order to understand, in order to love, and in order to preserve our common world heritage.

(Cellist Yo Yo Ma, White House Conference on Culture and Diplomacy, 28 November 2000)

האם יש מילה שאינה ניתנת לתרגום?

האנתרופולוגית התרבותית מרגרט מיד (1901-1978) הייתה תלמידתו של היהודי, אבי האנתרופולוגיה המודרנית, פרנץ בועז (Boas, 1858-1952). מיד מציינת בספרה And Keep Your Powder Dry! An Anthropologist Looks at America (1942) את המילה הבאלינזית tis, המתארת מצב שבו 'לא חם כשחם בחוץ או לא קר כשקר בחוץ'. לכאורה, מדובר במילה בלתי-ניתנת לתרגום לאנגלית (או לשפה אחרת). אך האמת היא שכל מילה ניתנת לתרגום סמנטי. השאלה היא רק בכמה מילים, הסברים מורכבים ומאמצים לשקף גוני-משמעות (ניואנסים) צריך להשתמש כדי לבטא את הרעיון שהמילה מביעה. דווקא במקרה ספציפי זה, הייתי מציע את המילה heterothermal - 'הטרו-תרמי' (אם עדיין לא נגנבה על-ידי מדענים לצורכיהם שלהם) או משהו בסגנון זה.

הבעיה היא שמטעמי חיסכון ורצון ל'פשטות', התרגום בדרך כלל מאבד את נימות הלוואי (overtones), הקונוטציות, האסוציאציות והקישורים הסמנטיים הנלווים למילה המתורגמת. לדוגמה, הביטוי 'משכן הכנסת' מתורגם לאנגלית באתר האינטרנט הרשמי של הכנסת כ-Knesset Building. כיצד יכול אמריקאי שאינו מבין ישראלית, ואף לא עברית, להבין את המשמעות טעונת הקדושה של המילה 'משכן'? גם מבלי שישומו לכך לב, המילה 'משכן' מתקשרת אצל דוברי ישראלית רבים עם 'מלאכים' הרבה יותר מאשר עם 'גנבים', למשל.

השאלה הנוספת היא אסתטית: האם התרגום יפה כמו המקור? אפשר לתרגם את המילה היידי-אמריקאית פוֹדְנִיק (PHuDnik) כ-'נודניק עם PhD'. (בעברית אומרים לעתים: נודניק עם תעודות), אך האם זה יצחיק כמו פודניק אם לא נזכיר את גם המילה הזאת בעצמה? באותה מידה, תרגום יכול גם לעלות על המקור. 'אָן גְלִיין' העברי, שמשמעותו 'כתב רשע' (עם אסוציאציה להתגלות אפוקליפטית), הוא תשמו"ץ (תרגום שומר משמעות וצליל) של המילה היוונית εσαγγέλιον (אוונגליון), שמתייחסת לספרי הבשורה של הברית החדשה, ושפירושה המילולי 'חדשות טובות'. יש להניח שלדעת הרבנים שהמציאו את התשמוץ הזה בתקופת התלמוד, הוא עלה על המקור היווני. חורחה לואיס בורחס כתב ב-1943 ש'המקור אינו נאמן לתרגום!'. (El original es infiel a la traducción).

פרופ' גלעד צוקרמן הוא מרצה לבלשנות באוניברסיטת קווינסלנד, בריסביין, אוסטרליה. ספרו 'ישראלית שפה יפה' יצא לאור בסוף 2008 בהוצאת עם עובד. אתר האינטרנט שלו הוא: www.zuckermann.org. המאמר נכתב בעקבות 'הסדנה האוסטרלית הראשונה לשפות אפרו-אסיאתיות'.

בספר השיאים של גינס, במהדורת 1993, מוזכרת המילה מְמִיְהֶלְפִינְטַפִּי (mamihlapinatapai) משפת ה-Yaghan, המדוברת בארץ-האש שבצ'ילה. מילה זאת תמציתית ביותר ובניסיון לתרגם אותה לישראלית, דהיינו ל'עברית בת-ימינו', אין מנוס משימוש בכ-22 מילים: 'להסתכל זה על זה בתקווה שהצד השני ייזום משהו ששני הצדדים חושקים בו אבל אף אחד לא רוצה להיות זה שמתחיל בו'. בישראלית אין אפוא מילה אחת המתארת את הסיטואציה הזאת, אולם נראה לי שלא חסרים ביישנים, אפילו ישראלים, שמצב ה'מְמִיְהֶלְפִינְטַפִּי' קורה להם שוב ושוב.

מי חשב שלא ניתן לחשוב על משהו שאין מילה המתארת אותו? אמנם השפה משפיעה על המחשבה, אבל יחד עם זאת גם המחשבה משפיעה על השפה, והיא הרבה יותר ענפה ומורכבת מאשר מספר המילים והביטויים המוגבל של לשון מסוימת. נניח שיש שפה שאין בה מילה ל'תשוקה'. האם לרגע נשער שדוברי השפה הזאת לא יכולים להרגיש תשוקה? הבל הבלים!

העניין הוא שחרף העובדה שניתן לתרגם כל מילה (אם אין הגבלת מקום), קיים הבדל, לפחות אסתטי, בין לומר מְמִיְהֶלְפִינְטַפִּי לבין להגיד 'להסתכל זה על זה בתקווה שהצד השני יזום משהו ששני הצדדים חושקים בו אבל אף אחד לא רוצה להיות זה שמתחיל בו'. כפי שאמר נלסון מנדלה:

If you talk to a man in a language he understands, that goes to his head. If you talk to him in his language, that goes to his heart.

משמע: 'אם אתה מדבר אל אדם בשפה שהוא מבין, זה חודר לראשו. אם אתה מדבר אליו בשפה שלו, זה חודר ללבו'.

האם יש מילה בלתי-בסיסית שניתנת לתרגום?

מאידך גיסא, גם כשנראה לנו שיש מילה מקבילה בשפה אחרת, הרבה פעמים אין האסוציאציות והקונוטציות שלה זהות. השוו את המילה האנגלית angel למילה הערבית ملاك מלאכ, שפירושו לכאורה זהה: 'מלאך'.

בספטמבר 2009 ארגנתי כנס בינלאומי בברית' בין (הבת'רים) (ראו בראשית ט'ו), הלא היא בריסביין שבקווינסלנד, אוסטרליה. The first Australian Workshop on Afro-Asiatic Linguistics. AWAAL (AWAL - الأَوْل) - משמעותו גם 'ראשון' בערבית). בין המשתתפים, מכ-20 מדינות, היו גם רוביק רוזנטל, ברוך פודולסקי, אורי צור, חגית בורר, אפרים ניסן, אריאל גוטמן, פוואז אל-עבד אל-חק, אד (אדגר) קונרד, קים קובניו, הת'ר לי, רפאלה פיירנו, פול גרינפילד (נשיא אוניברסיטת קווינסלנד, בריסביין, אוסטרליה), ריצ'ארד פות'רינגהם (דיקן הפקולטה למדעי הרוח), אלפרדו מרטינז אקספוזיטו, ג'ואן טומפקינס, פיטר קרייל, ג'ורג'יאנה פולטר, איבון טרייס, אבדל אל-הנקרי, וְיֶנָה רית'שילד, איאן האנטר, דיוויד טריגר, אמאר גאלה ואף ברוריה ברגמן ז"ל (שנפטרה לאחר הכנס).

אחד המשתתפים, סְנְדִי חֶבִיב, מגוש חלב, הלומד באוסטרליה, הציג הגדרות של angel ושל ملاك (מלאכ) כפי שזה האחרון מובן על-ידי ערבים מוסלמים. חֶבִיב משתמש בתאוריה הקרויה Natural Semantic Metalanguage (NSM) - מטה-שפה סמנטית טבעית - אין קשר ל'נשמה', שפותחה על-ידי יידיי אנה וְיֶז'בִיצֶקָה (Wierzbicka) (קְנֶבֶרָה, בירת אוסטרליה) וקְלִיף גוֹדְאָרְד (Goddard) (ארמידייל, עיירה בניו סאות' ווילס, המדינה האוסטרלית שבירתה סידני). לפי אסכולת ה-NSM, יש להגדיר כל מילה באמצעות 'פרימיטיוויים' סמנטיים בסיסיים, ה'יוליים', אוניוורסליים (המשותפים לכל השפות והתרבויות), שאינם ניתנים לרדוקציה נוספת - למשל: אני, אתה, אנשים, משהו/דבר, גוף, לחשוב, לדעת, לרצות, להרגיש, לראות, לשמוע.

- להלן ההגדרה של מַלְאֵךְ מְלָאכָה, כפי שהוא נתפס על-ידי ערבים מוסלמים (לא נוצרים):
1. יצור מסוג מסוים.
  - יש אנשים שחושבים: 'אין יצור מסוג זה'.
  - כשאנשים חושבים על היצור הזה, הם יכולים להגיד את זה:
  2. יש הרבה יצורים מהסוג זה.
  3. היצורים האלה חיים במקום, אנשים טובים יכולים לחיות במקום זה אחרי שהם מתים.
  4. הם יצורים טובים.
  5. כמה מהיצורים האלה עולים על יצורים אחרים מאותו הסוג. בגלל זה, כמה מהיצורים האלה יכולים לעשות דברים מסוימים, ויצורים אחרים מאותו הסוג לא יכולים לעשות את הדברים האלה.
  6. היצורים האלה אינם כמו אנשים.
  7. ליצורים האלה יש גופים, הגופים האלה אינם כמו הגופים של אנשים.
  8. אנשים לא יכולים לראות אותם, הם יכולים לראות את בני האדם כל הזמן.
  9. אנשים לא יכולים לשמוע אותם, הם יכולים לשמוע את בני האדם כל הזמן.
  10. אנשים יכולים לעשות הרבה דברים, הם יכולים לעשות יותר.
  11. אם אלוהים רוצה שמישהו מהיצורים האלה יגיד משהו למישהו, המישהו הזה יכול לראות את היצור הזה, המישהו הזה יכול לשמוע את היצור הזה, היצור הזה יכול להגיד משהו למישהו הזה. בגלל זה, המישהו הזה יכול לדעת מה אלוהים רוצה להגיד למישהו הזה.
  12. ליצורים האלה יש כנפיים.
  13. היצורים האלה הם יצורים זוהרים.
  14. אם אלוהים רוצה שאנשים יראו אותם, אפשר שיהיה להם גופים כמו הגופים של אנשים.
  15. אם אנשים היו יכולים לראות אותם, אנשים לא היו יכולים לא להרגיש משהו טוב בגלל זה.
  16. כמה מהם יכולים לעשות דברים טובים לאנשים.
  17. אם אלוהים רוצה שמישהו ירגיש משהו מאוד רע אחרי שהמישהו הזה מת, כמה מהיצורים האלה יכולים לעשות כמה דברים למישהו הזה. בגלל זה, המישהו הזה יכול להרגיש משהו מאוד רע.
  18. כשמישהו מת, הוא מת כי אלוהים רוצה שהוא ימות בזמן הזה.
  19. כשאלוהים רוצה שמישהו ימות, אחד היצורים האלה עושה משהו למישהו הזה. בגלל זה, המישהו הזה מת.
  20. אחרי שהמישהו הזה מת, שניים מהיצורים האלה אומרים כמה דברים למישהו הזה כי הם רוצים שהמישהו הזה יגיד כמה דברים על אלוהים.
  21. מישהו יכול לחשוב כך: 'שניים מהיצורים האלה איתי כל הזמן. הם רואים אותי כשאני עושה דברים טובים, הם רואים אותי כשאני עושה דברים רעים. אחרי שאני מת, הם יגידו לאלוהים: 'המישהו הזה עשה את כל הדברים הטובים האלה, המישהו הזה עשה כל הדברים הרעים האלה'.

- להלן ההגדרה של angel האנגלי:
1. יצור מסוג מסויים.
  - יש אנשים שחושבים: 'אין יצור מסוג זה'. כשאנשים חושבים על היצור הזה, הם יכולים להגיד את זה:
  2. יש הרבה יצורים מסוג זה.
  3. היצורים האלה חיים במקום, אנשים טובים יכולים לחיות במקום זה אחרי שהם מתים.
  4. הם יצורים טובים.
  5. כמה מהיצורים האלה עולים על יצורים אחרים מאותו הסוג. בגלל זה, כמה מהיצורים האלה יכולים לעשות כמה דברים, יצורים אחרים מאותו הסוג לא יכולים לעשות את הדברים האלה.
  6. היצורים האלה אינם כמו אנשים.
  7. לאנשים יש גופים, להם אין גופים.
  8. אנשים מתים, הם לא מתים.
  9. אנשים יכולים לעשות הרבה דברים, הם יכולים לעשות יותר.
  10. אנשים לא יכולים לראות אותם.
  11. אנשים לא יכולים לשמוע אותם.
  12. אם אלוהים רוצה שמישהו מהיצורים האלה יגיד משהו למישהו, המישהו הזה יכול לראות את היצור הזה, המישהו הזה יכול לשמוע את היצור הזה, היצור הזה יכול להגיד משהו למישהו הזה. בגלל זה, המישהו הזה יכול לדעת מה אלוהים רוצה להגיד למישהו הזה.
  13. אנשים יכולים לחשוב על היצורים האלה כך:
    - יש להם גופים, הגופים האלה הם כמו הגופים של ילדים.
    - יש להם גופים, הגופים האלה הם כמו הגופים של גברים.
    - יש להם גופים, הגופים האלה הם כמו הגופים של נשים.
    - יש לגופים שלהם כנפיים כמו שלציפורים יש כנפיים, הכנפיים האלה לבנות.
    - כשאנשים רואים אותם, הם יכולים לראות משהו זוהר על כל צדדי ראשיהם, הם יכולים לראות משהו זוהר על כל צדדי גופיהם.
    - כשאנשים רואים אותם, אנשים לא יכולים לא להרגיש משהו טוב בגלל זה.
    - היצורים האלה יכולים לשיר.
    - כשאנשים שומעים אותם, אנשים לא יכולים לא להרגיש משהו טוב בגלל זה.
  14. מישהו יכול להגיד לאחד היצורים האלה: 'אני רוצה ממך לעשות משהו טוב בשבילי'.
  15. מישהו יכול לחשוב:
    - 'אחד היצורים האלה הוא איתי כל הזמן.
    - היצור הזה רוצה לעשות דברים טובים בשבילי.
    - היצור הזה לא רוצה שדברים רעים יקרו לי'.
  16. אם מישהו עושה משהו רע למישהו אחר, אחד היצורים האלה יכול לעשות משהו למישהו הזה. בגלל זה, המישהו הזה יכול להרגיש משהו מאוד רע.

הגדרות אלה מבוססות על מחקר מקיף ורציני גם של טקסקטים וגם של שימוש יום-יומי על-ידי דוברים ילידיים.

בואו אם כן נתמצת מהם הדברים **המשותפים** ל-angel ול-מלאך מלאכ (שוב, כפי שהיא מובנת על-ידי ערבים מוסלמים):

1. שניהם יצורים שיכולים לדבר ולחשוב.
2. שניהם טובים.
3. שניהם יפים.
4. שניהם גרים בשמיים.
5. שניהם עולים על בני האדם.
6. בכל קבוצה יש הייררכיה.

להלן תקציר **ההבדלים** בין שתי המילים:

1. למלאכים בערבית יש גוף. למלאכים באנגלית אין.
2. המלאכים בערבית הם יצורים בני-תמותה. המלאכים באנגלית הם אימורטליים.
3. המלאכים בערבית מסתכלים על אנשים. המלאכים באנגלית שומרים על אנשים.
4. למלאכים בערבית יש הרבה כנפיים. המלאך באנגלית מדומיין כבעל שתי כנפיים.
5. המלאכים בערבית נבראו מאור. המלאכים באנגלית מדומיינים עם הילות.
6. המלאכים בערבית יכולים להעניש אנשים שמתו. המלאכים באנגלית לא יכולים להעניש אנשים שמתו.
7. יש מלאכ שתפקידו לגרום לאנשים למות כשאלוהים רוצה שהם ימותו. לאף angel אין תפקיד שכזה.

המסקנה היא אם כן שגם כשאנחנו סמוכים ובטוחים שניתן לתרגם מילה משפה לשפה, אנחנו בעצם 'עובדים על עצמנו בעיניים'. כפי שאמר הבלשן אדוארד ספיר ב-1921 בספרו Language:

Language is a guide to 'social reality'. Though language is not ordinarily thought of as of essential interest to the students of social science, it powerfully conditions all our thinking about social problems and processes. Human beings do not live in the objective world alone, nor alone in the world of social activity as ordinarily understood, but are very much at the mercy of the particular language which has become the medium of expression for their society. It is quite an illusion to imagine that one adjusts to reality essentially without the use of language and that language is merely an incidental means of solving specific problems of communication or reflection. The fact of the matter is that the 'real world' is to a large extent unconsciously built upon the language habits of the group. No two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same social reality. The worlds in which different societies live are distinct worlds, not merely the same world with different labels attached.

לפיכך, שפה היא לא רק פונמות, מורפמות ושאר - מות, בדיוק כפי שבן אדם איננו רק דם, עצמות, עורקים וסינפסות. לשפה יש רוח, mindset, אסוציאציות, קונוטציות, מטענים תרבותיים מורכבים

וסבוכים. כמה חבל שכל כך הרבה בלשנים מתקדמים-לכאורה שוכחים זאת או שאולי מתעלמים מעובדה זאת בכוונה תחילה מכיוון שקשה מאוד לכמת, למדוד אותה או לכפות עליה סטרוקטורות פשטניות כאילני יוחסין או עצי גזירה תחביריים. כפי שכתבו בחוכמה אוריאל ויינרייך, ויליאם לבוב ומרווין הרצוג ב-1968:

Linguistic and social factors are closely interrelated in the development of language change. Explanations which are confined to one or the other aspect, no matter how well constructed, will fail to account for the rich body of regularities that can be observed in empirical studies of language behavior.

חללים לקסיקליים טובים

חללים לקסיקליים הם הרבה פעמים שליליים. אני זוכר את אהוד אולמרט, בעודו ראש עיריית ירושלים, מרצה באגודת 'לחיים' באוניברסיטת אוקספורד ומצהיר בחוצפה, בעזות-מצח ובתעוזה - אך, יש להוסיף, ללא צביעות - ש'האנגלים לא מבינים מה זאת צביעות, המילה לא קיימת בלקסיקון שלהם'. להבנתי, הוא התכוון לומר שלפי דעתו, הצביעות הפכה אצל הבריטים ל'טבעית' עד כדי כך שהם כבר אינם מודעים לה. ומי לא שמע את הבדיחה המפורסמת על 'איך אומרים 'בתולה' בשוודית?' - 'אין דבר כזה!'

עם זאת, לאקונומיות מילוניות יכולות להיות חיוביות ביותר. ראובן מירן פרסם לאחרונה את הספר 'אנה והצידים' (נהר ספרים, סוף 2009) על בת למהגרי עבודה בישראל שעליה להסתתר מפני משטרת ההגירה. והנה, מוטאטיס מוטאנדיס, ב-1943, באותה שנה שבורח אמר ש'המקור אינו נאמן לתרגום', כתב נתן אלתרמן חד-העין את הטור הפוליטי הבא, שכדאי ללמד אותו בכל בית-ספר בארץ ובעולם.

אינני טוען לרגע שמצב העובדים הזרים בישראל זהה למצבם של היהודים הנמלטים מההשמדה הנאצית! ברם, הטור של אלתרמן רלוונטי גם לאלו וגם לאלו, במיוחד מההיבט של מה שאני מכנה 'חללים לקסיקליים טובים' - ראו המחסור לכאורה בשפה השוודית במילות 'אינפילִטְרַצְיָה', 'קוֹוֹטָה', 'ויזה', 'טְרַנְסְפּוֹרְט', 'קצה-גבול-של-יכולת', או 'כּוֹשֵׁר קליטה' באחד משירי ה'טור השביעי' של נתן אלתרמן.

הלשון השוודית / נתן אלתרמן (1943)

מעטים הם יודעי הלשון השוודית
מי דובר בה? אולי רק השוודים עצמם.
כי ארצם בהרים ובפיוורדים אובדת,
וקטן ומצנע העם.

ועת שוודיה אמרה: 'הנני מקבלת
מגבול דְנִיָּה את כל היהודים הגולים',
נוכחו וראו כל עמי הַקְּלֵד
כמה דל הוא בשוודית אוצר המלים.

כי רבות מדינות כבר כְּהֵנָה הכריזו,
אך הללו הראו את גִּנְזֵי לשוֹנָן
במילות 'אינפילִטְרַצִּיה', ו'קוּוֹטָה' ו'זִיזָה'...
רק בשוֹדִית
מלים שכאלו אינן.

ועת נער נמלט אל גבול-שוֹדִיה מציד,
היא איננה פונה לעֵינָן בַּמְפוֹת.
היא פשוט מוליכה אותו פנימה לְבֵית,
בלי לדעת כי זו שאלה של טְרַנְסְפוֹרט.

מדינות בעולם יש גדולות שבעתים
ומקום בהן רב לַמְחֶסֶה וּמְלוֹן,
אך לפני הצילן איש-טובע ממים
אוהבות הן תמיד להביט בַּמְלוֹן.

יען שפת מְלוֹנָן ססגונית כִּפְרַפְרֵה היא -
יש 'קֶצֶה-גבול-של-יכולת', או 'כוֹשֵׁר קְלִיטָה'.
רק בשוֹדִיה עוד חי המנהג הברברי
להציע לְהֵלֵךְ כּוֹס תֵּה וּמֶטָה.

ולכן הגדרות היא איננה בוררת
ואיננה מרבה דקדוקי מוֹנְגוֹן,
היא כותבת פשוט: 'הַכְּנִיסָה מְתַרְת'...
ויסלח לה האל על דלות הסגנון.

ויאמר לה האל בדמעה: שוֹדִיה, שוֹדִיה,
שתי מלים נשכחות את כְּתִבְתָּ עַל פִּתְחִים.
אך שוות הן טרַקְטִים ואנציקלופדיה,
כן... אפילו בריטניקה... כל הכרכים.

ואזי מלאכים בלחישה יִמְלְלו
ואָמְרוּ זֶה לְזֶה: מָה רָבָה הַתְּהוֹם,
אם שתי המלים הפשוטות האלו
הולידו דמעה בעיני מְרוֹם.